

Др Ема МИЉКОВИЋ
Филозофски факултет
Ниш

ПЉЕВЉА КАО СЕДИШТЕ ХЕРЦЕГОВАЧКОГ САНЦАКА

Насеља на српском етничком простору наша су се на удару османске војне силе почев од Маричке битке 1371. године. Без обзира на повремене застоје и унутрашње проблеме, Османлије су током XV века изашле на европску политичку позорницу као респектабилна војна и политичка сила и значајан чинилац историјских збивања.

Решени да загосподаре широким пространствима Европе, Азије и Африке, османски султани XV и XVI века су незадрживо грабили освајајући нове земље, које су потом инкорпорирали у свој систем власти. Стога, приказ историје османског периода било ког насеља на српском етничком простору, као и у целој југоисточној Европи, није могуће раздвојити од општих кретања у Османском царству. Пљевља у том смислу свакако не представљају изузетак.

Иако је врло брзо након пада под османску власт овај српски средњовековни трг постао касаба у унутрашњости Царства, кроз његову прошлост од друге половине XV па све до друге деценије XX века преламају се сви значајнији политички догађаји, као и друштвена кретања у Османском царству.

Доласком Османлија, седамдесетих година XV века, Пљевља не губе свој раније стечени економски, а добијају већи политички значај. Пљевалски крај, као и читава област Полимља и Потарје све до краја XV века показују изузетан економски полет, па Богумил Храбак чак констатује да ова област крајем XV века показује јачу економску базу, него за време домаће феудалне власти.¹

¹ Б. Храбак, *Прошлост Пљевља по дубровачким документима до почетка XVII столећа* Историски записи VIII, Цетиње 1955 (=Храбак, *Прошлост Пљевља*), 25.

Градови и тргови, као што је то био случај и са Пљевљима, имали су свој велики значај као произвођачи материјалних добара и робна тржишта, и као такви били су укључени у османски тимарски систем. Наиме, сви производи из једне регије били су издељени као фискална концесија султану, санџакбегу, диздарима неких тврђава и неким другим османским функционерима који су на тај начин имали редовне годишње приходе. Тако је преко градова спроведен тимарски систем на селу, чиме је обезбеђено спровођење глобалне османске политике управљања.²

Одмах након освајања, као што је то био случај и са неким другим насељеним местима на српском етничком простору, османска власт преименовала је Пљевља турским именом *Taşlıca* (Каменица), али се у првих неколико деценија османске управе у овом насељу и званично паралелно користе оба његова имена – и старо, српско и новодобијено, турско. Од друге деценије XVI века, како потврђују наводи пописа Херцеговачког санџака из 1516. године, у званичној администрацији користи се само име Ташлица. Међутим, народ ново име никада није прихватио, те је стари назив на тај начин сачуван од заборава.³

Од седамдесетих година XV века, Пљевља се развијају као отворено градско насеље, у коме није било војног утврђења.

Развој Пљевља као насеља отвореног типа условио је и његов развој као насеља разбијеног типа. Непостојање градских зидина, које би ограничиле простор за развој насеља омогућило је да се куће граде на великом растојању једна од друге, те су између њих биле смештене баште, ливаде, виногради, њиве, па чак и махалска гробља.

До 1576. године седиште Херцеговачког санџака налазило се у Фочи, када је премештено у Пљевља, где је остало до 1833. године, што указује на велики значај Пљевља као трговачког и административног центра током дуготрајне владавине Османлија на овом подручју. У ранијој историографској литератури преовладало је мишљење да је седиште Херцеговачког санџака из Фоче и Пљевља премештено 1572. године. Међутим, на основу релевантне дубровачке грађе, Т. Поповић је дефинитивно разрешио ово питање и установио да су Пљевља постала престоница Херцеговачког санџака 1576. године. Наиме, први податак о Пљевљима као

² Историја Црне Горе II, Титоград 1970 (М. Васић, *Градови под турском влашћу*, 524–574, =Васић, *Градови*), 507–508. Тимарски систем ће бити детаљније објашњен у делу који се односи на сеоска насеља у пљевљанском крају.

³ Тако су подгоричкој тврђави Турци наденули име *Depedögen*, које се среће у османским документима с почетка успостављања њихове власти у овом месту, да би се изгубило почетком XVI века, па се од тада тврђава као и варош јавља само под именом Подгорица. Турци су на свој језик превели и назив града Бијелог Поља, па је ово место у свим званичним актима османске администрације бележи као *Akova*. Детаљније видети: Васић, *Градови*, 506.

седишту Херцеговачког санцака потиче из 20. децембра 1576. године, али се по његовој садржини може установити да је до промене дошло неколико месеци раније.⁴

Шездесетих и седамдесетих година XVI века Пљевља су припремана за седиште херцеговачког санцак-бега, те је разумљиво да је обим предузетих грађевинских радова био знатан. Том приликом изграђен је и санцак-бегов сарај са двадесет соба, салом за састанке и многим другим просторијама. Подигнуте су и зграде неопходне за ефикасан рад администрације и смештај нових службеника и њихових породица.⁵

У извођењу ових грађевинских радова поред домаћих, на санцак-бегов позив упућен Дубровнику 1570. године, учествовали су и дубровачки мајстори, који су изводили оне радове који су захтевали већу вештину, финију обраду и прецизност.⁶

Овим обимним грађевинским радовима измењен је изглед Пљевља, која су од српског средњовековног трга почела да прерастају у град оријенталног карактера. Јавиле су се и промене у етничкој структури становништва, у касабу се досељавало све више странаца, који су заузимали положаје у администрацији, судству, трговини или занатским еснафима.

Неоспоран доказ о напретку Пљевља као трговачког и административног центра крајем XVI века сведочи и присуство Јевреја у овом насељу. Тако је у једном решењу судија – арбитра у спору између две дубровачке пословне куће, као један од дужника поменут *Hebreo di Plievuglie*. Како о њему није убележен никакав додатни податак, чини се исправним закључак Богумила Храбака да је он био не само једини Јеврејин у Пљевљима, већ и да му је значај био такав, да се и на основу овог сасвим уопштеног помињања могло поуздано знати на кога се поменути запис односи. Није познато ни да ли је поменути »пљеваљски Јеврејин« живео у оквирима неке од постојећих махала, или је његова кућа, иако усамљена представљала посебну целину резиденцијалног дела насеља, као што је то био случај са неким другим јеврејским насеобинама у Османском царству.⁷

Социјална структура оријенталног града на Балкану, па тако и социјална структура самих Пљевља може се посматрати са више аспеката. Подела

⁴ Т. Поповић, *Када је седиште херцеговачког санџака премењено из Фоће у Пљевља*, Прилози за оријенталну филологију, X–XI/1960/61, Сарајево 1961, 267–270.

⁵ Исто, 103.

⁶ Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 276.

⁷ Храбак, *Прошлост Пљевља*, 37. Тако су на пример, јеврејску заједницу у Руднику, чувеном руднику сребра и пазарном месту у Смедеревском санцаку 1516. године чинила само два Јевреја, али су они пописани одвојено, изван оквира српских махала. Не може се са сигурношћу тврдити да то значи да су заиста и живели одвојено, или је то била последица методологије настајања пописа, с обзиром да су били изузети од плаћања испенце.

друштва на аскер н рају, значила је много више од социјалне поделе, јер је већина муслиманског становништва припадала групи аскера, и тиме стицала повлашћени положај у оквирима Царства, док је хришћанска раја, како је већ наглашено, представљала грађане другог реда. Међутим, као ни код категорије аскера, ни код категорије раје није све било једнострано, па су постојале групе са тзв. специјалним статусом које су уживале углавном пореске олакшице, у замену за вршење специјалних дужности од значаја за Царство, те је тиме њихов положај, иако формално рајински, био другачији од положаја тзв. «обичне» раје.

Такође, мора се имати у виду да је градско становништво Пљеваља, али и не само овог насеља, задржало неке карактеристике руралног насеља, што је диктирало односе у самом насељеном месту, као и порески систем.

У најповољнијем положају били су припадници феудалне класе, који су уживали и власт и материјална добра. Њима су припадали приходи од хасова, зеамета и тимара, како у самом граду Пљевљима, тако и у селима. Користећи привилегије које су стекли својим положајем, они су успели да за себе обезбеде и велике мулковне (приватне) поседе, као и друга материјална добра, која су непрестано увећавали. Као последицу, то им је дало могућност и право да одлучују о свим важним питањима функционисања града.⁸

Један од првих османских великодостојника који је притежавао хас у Пљевљима и пљеваљском крају седамдесетих година XV века, био је херцеговачки санџак-бег, Хамза бег, чији се део хаса налазио у оквиру нахије Кукањ. Приход Хамза-бега од ове нахије износио је 18.238 акчи.⁹

Највећи приход доносио му је сам трг Пљевља (1469–6.000, 1476–9.160 акчи), који је, како је већ наглашено, 1469. имао 72 куће и 23 неожењена мушкарца, а већ 1476. 101 кућу и 12 самаца.¹⁰ Приход Хамза-бега од самих Пљеваља износио је 1477. године око 10.000 акчи, а 1516. године 12.740 акчи.¹¹

Такође херцеговачки санџак-бег, пореклом из Пљеваља, Хусеин-паша Бољанић¹² имао је разна добра у Пљевљима и околини. Он је поседовао

⁸ Васић, *Градови*, 540.

⁹ А. Аличић, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 165–171.

¹⁰ Исто, 167.

¹¹ Васић, *Градови*, 540.

¹² Хусеин-паша Бољанић био је син Бајрам-агин, млађи брат Синан-паше Бољанића. Васпитаван је под окриљем Мехмед-паше Соколовића. Био је на више значајних функција у оквирима османске администрације, па се тако средином XVI века помиње као субаша Попова. Од марта 1567. до марта 1569. године био је херцеговачки, а затим босански санџак-бег. Неколико година касније, 1573. године, добија титулу везира и место намесника Египта, на ком положају је остао две године, да би се затим вратио у Цариград. Управљао је разним покрајинама до 1583. године, када је поново постављен на место санџак-бега Херцеговине.

чифлуке са ливадама, пашњацима, шумом и млиновима, у подручју касабе Пљевља, од којих је неке купио од калуђера манастира Свете Тројице.¹³ Иако се нигде у изворној грађи не помиње датум када је Хусеин-паша Бољанић откупио те поседе од калуђера манастира Св. Тројице, могло би се претпоставити да се то одиграло у време познате «продаје цркава и манастира» за време Селима II (1566–1574), када су српски православни манастири били прунуђени да плате таксу на своја имања. Такве материјалне могућности имали су само они највећи манастири, док су други морали да продају или део својих имања или поседе у целини.¹⁴

На име Хусеин-паше Бољанића уписана су и 4 млина на реци Врхбрезници, са селом Црљеница, такође са тахвила¹⁵ попова поменутог манастира, затим мезре, ливаде и млинови на реци Кобашка, код Пријепоља, које је увакуфио за своју џамију у Пљевљима. Хусеин-паша није поседовао добра само у пљеваљском крају, већ и у другим деловима Херцеговине.¹⁶

У пљеваљском крају, поред санцакбега значајне личности били су његов ћехаја, капиџбаша, чешнегирбаша, хазнадар, алајбег, војвода, субаша, назир, емин, неколико писара и други службеници. Осим поменутих чиновника вишег ранга, у граду се 1570. године помињу: базарбаша, ћехаја касабе, два заима, неколико спахија, черибаша, а касније још и јаничарски сердар,

Године 1585 спомиње се као беглербег Багдада, да би султановим ферманом 1594. године постављен за беглербег Босанског беглербеглука, основаног 1580. године. Е. Пелидија и Б. Златар смаграју да разлог за ово наименовање «треба тражити у чињеници што се Царство у ово вријеме налазило у рату са хабсбуршком државом. Због тога је било потребно да се на челу Босанског ејалета налази способна и искусна личност која још од раније познаје стање у овој покрајини». О његовима активностима као беглербега Босне сачувани су и подаци у дубровачком архиву. Наиме, 1595. године, Хусеин-паша је из Бања Луке, која је првобитно била центар босанског пашалука упутио писмо дубровачкој влади, тражећи новац за куповину извесног броја топова. Није познато ни да ли је тај новац добио, ни зашто је те исте 1595. године смењен са положаја босанског беглербега. Последњи конкретан податак о Хусеин-паши је да из Бања Луке одлази код будимског паше, сина Мехмед-паше Соколовића. До сада нису тачно утврђене године нити његовог рођења нити смрти. У Пљевљима је подигао велелепну џамију, као и бројне друге задужбине које су битно изменили изглед овог насеља. Детаљније видети: Е. Миљковић, *Пљеваљско друштво – преобрасај српског трга у османску касабу*, Историја Пљеваља, Пљевља 2009, 93–94.

¹³ Васић, *Градови*, 541.

¹⁴ Детаљније о продаји цркава и манастира, видети: А. Фотић, *Конфискација цркава и манастира за време Селима II*, *Balkanica XXVII*, Београд 1996, 45–76.

¹⁵ Османски термин *тахвил* означава пренос имовине, тј. преносно писмо, којим се земљишно добро преноси са једног лица на друго.

¹⁶ Васић, *Градови*, 541.

представник спахија Порте, старешина еснафа, итд. Сви они имали су своја добра у Пљевљима и околини.¹⁷

Преглед социјалне структуре градског становништва Пљеваља не би био потпун без спомена муслиманских духовних лица, као што су хатиби, имами, мујезини и хоџе. У Пљевљима се још помињу и мутевелије вакуфа, као и учитељи и каими.¹⁸

И међу муслиманским и међу српским становништвом Пљеваља, значајну друштвену групу чиниле су занатлије и трговци, чији је положај био одређен њиховом верском припадношћу. Делатност пљеваљских трговаца и занатлија биће обрађена у посебном одељку.

Јасна социјална диференцијација постојала је и међу српским становништвом у Пљевљима. Међу Србима најистакнутији друштвени положај имали су кнезови, који су потицали из наследних кнежинских породица, а њихова служба је потврђивана султанским бератом.¹⁹

Кнезови се иначе јављају међу српским, како градским тако и сеоским становништвом, на читавом српском етничком простору до почетка XVII века, када ова институција доживљава еволутивне промене, да би се у пуном значају и са нешто измењеном улогом јавила поново током XVIII века.

Како наглашава М. Васић, кнезови се јављају готово у свим градовима и трговима како и Херцеговачком, тако и Скадарском и околним санцацима, а у некима и двојица истовремено. Они су били органи османске власти, задужени за хришћански део градског становништва. Први кнез у Пљевљима, извесни Вук Божићаревић, помиње се 1486. године, затим 1516. кнез Михаило, 1570. године кнез Кара Петар, а касније 1742. године кнез и коџа-баша Гаврило. Од свих поменутих кнезова, најпознатији је био кнез Кара Петар, који се као кнез Петар Раосавић помиње и у дубровачким документима.²⁰

Кнез Петар је био старешина хришћанске махале и џемата у касабџи Пљевља. Пореклом из наследне кнежевске породице, он је био веома богата и угледна личност. Од земљишних добара поседовао је млинове на рекама Тихотини и Врхбрзници, једну баштину у Пљевљима и једну у селу Горња Петница код Пљеваља, где је вероватно имао баштину и његов брат, поп Степан.²¹ На основу тестамена из 1579. године, састављеног у Дубровнику, види се да се кнез Петар бавио и трговачком делатношћу, да је трговао у

¹⁷ Исто, 542.

¹⁸ Исто, 543.

¹⁹ Исто, 547.

²⁰ Исто.

²¹ На читавом српском етничком простору, веома је чест случај да је бар један припадник кнезовске породице свештеник, што не треба да чуди с обзиром да су се кнезови бирали из најугледнијих и најбогатјих породица, а готово одмах за кнезом, велики углед у народу уживао је свештеник.

Дубровнику, где је и умро. На основу поменутог тестамена, стиче се увид у значајне количине робе које је оставио својим наследницима.²²

Кнез Петар, иако најзначајнији, није био једини пљеваљски кнез који се бавио трговином са Дубровником. Сличну подаци су сачувани и за Вука Божидаревића, као и за коцабашу Гаврила.²³

Поред поменутих кнезова, у Пљевљима је 1570. године уписан и један примићур, извесни Ђуро, који је имао баштину у овом месту.²⁴

Градско становништво, и то такође веома угледно чинили су и свештеници, који се помињу у Пљевљима, као и у другим градовима попут Новог, Будимља, Никољ-Пазара, Никшића, Бара, али ни у једном од ових градова нису уписано као посебна скупина.²⁵ То се може објаснити логиком османских пописних књига, где су као посебне групе уписиване само оне категорије које су били ослобођене плаћања пореза, или су њихова давања била другачија у односу на осталу рају, услед вршења неке посебне службе. Како су свештеници, у оквирима османског пореског система, плаћали исте дажбине као и њихова паства, за османског пописивача није било од посебног значаја да их издвоји у посебну групу. Одредница *non* уз име онога који је вршио свештеничку службу наглашавала је његов, ипак нешто другачији, тј. угледнији, положај у оквирима своје заједнице.

У свим градским насељима на српском етничком простору за време османске власти јављају се и војници.

Од војничких групација у Пљевљима, које није имало тврђаву, по попису из 1477. године, било је војника. Изричито се помињу двојица, Радослав и Радивој, од којих је, како је већ наглашено, донета одлука да им се узму комади земље да би се организовао шехер. Помена других војника нема, што упућује на закључак да их није ни било, јер како су они због вршења војне службе уживале знатне пореске олакшице, по правилу су поименце бележени у османске дефтере.²⁶

²² Васић, *Градови*, 547. Храбак, *Прошлост Пљеваља*, 34–35

²³ Васић, *Градови*, 547.

²⁴ Исто, 548.

²⁵ Исто.

²⁶ Категорију становништва са посебним статусом чинили су војници, хришћани – слободни сељаци – бапциници, који су за обављање војничке службе били награђени уживањем слободне бапцине и припадношћу војном сталежу. Војници су били лаки оклопници, који су у службу и војне походе ишли на коњу, наоружани копљем, пшпитом и оклопом. Увек су носили искључиво црна одела. Ред војника постојао је у српској средњовековној држави, а у османски систем претузет је у време реформи белербега Тимурташ-паше, за време султана Мурата II, непосредно након Маричке битке. Војника је током XV и XVI века било на читавом простору Балканског полуострва. Детаљније о војницима видети: Б. Ђурђевић, *О војницима*, Гласник Земаљског Музеја у Сарајеву II, Сарајево 1947, 75–137.

* * *

Градска насеља као што су Пљевља (Ташлиџа) деловала су и као културно-просветни центри; и на овом пољу очигледна је супремација исламске културе над православном. Развојем српског средњовековног трга у муслиманску касабу, као и мењањем верске структуре становништва, у Пљевљима су се створили услови за снажење оријентално-муслиманске културе и цивилизације, што су подстицали како централна власт, тако и муслиманска верска заједница са свим својим институцијама, па и многи угледни и моћни појединци. Утицај ове културе осећао се у свим сегментима градског живота, архитектури, ношњи, свакодневном животу људи, језику, речју готово на свим пољима духовног и материјалног живота.

PhD Ema Miljković

PLJEVLJA AS THE SEAT OF SANJAK OF HERZEGOVINA

Summary

Urban settlements like Pljevlja (Taslidza) acted as administrative and cultural centres and in this field supremacy of Islam culture over Orthodox one is evident. By the evolution of a mediaeval Serbian market into a Moslem *casaba*, in Pljevlja were realized conditions for strengthening of oriental Moslem culture and civilization, forwarded by central authorities and by Moslem religious organization with all respective institutions, as well as by numerous influential and powerful individuals. This culture influence permeated all segments of urban life – architecture, costume, everyday life of people, language – one could say that it was felt almost in every field of spiritual and material life.